

WANDA ZAGÓRSKA, ANNA LIPSKA

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa
Cardinal Stefan Wyszyński University, Warszawa
e-mail: w.zagorska@uksw.edu.pl

Rytuály rodzinne – koncepcje, badania, funkcje psychologiczne

Family rituals. Conceptions, research and psychological functions

Abstract. The article concerns issues relating to family rituals, discussing them from the perspective of theoretical findings, results of research and psychological functions, as well as therapeutic applications. After discussing the present-day scope of the concept of ritual, the authors present an overview of the over 60-year-old history of psychological research on family rituals in the world, mostly in the US, and the status of such research in Poland. Existing definitions, classifications and attempts of operationalization of family rituals, as well as research methods, including the structure of rituals and experiences gained from participation, are discussed. In the final part the authors deal with psychological functions of family rituals.

Key words: ritual, family rituals, family ritual studies, psychological functions of family rituals

Słowa kluczowe: rytuał, rytuały rodzinne, badania rytuałów rodzinnych, funkcje psychologiczne rytuałów rodzinnych

WPROWADZENIE

Termin „rytuał” pochodzi od łacińskiego słowa *ritus* i oznacza zarówno obrzęd czy ceremonię religijną, jak i zwyczaj. Francuski etnograf Jean Maisonneuve (1995) zauważa, że to podwójne znaczenie obecne jest w naszym języku. Używamy pojęcia „rytuał” w odniesieniu do działania, które jest pełne symboli, ukrytych znaczeń, nawiązań do *sacrum* i które wymaga czasu oraz zaangażowania, ale i na określenie tego, co jest zwykłym, niejednokrotnie codziennym wydarzeniem o specyficznej formie i danym znaczeniu, bez którego trudno sobie wyobrazić przebieg dnia czy tygodnia. Anna Węgrzyniak i Tomasz Stępień podkreślają, że współcześnie „z jednej strony – pojawia się rytuał jako coś wyjątkowego dla wspólnoty kulturowej, jako zaprzeczenie rytmu codzienności, pojęcie ściśle związane z tak

czy inaczej rozumianym *sacrum*; z drugiej zaś – jako rytuał może być traktowana właściwie każda sekwencja sformalizowanych i powtarzalnych działań (zachowań) zbiorowości lub jednostki” (2008, s. 7). Maisonneuve poddał analizie sposoby definiowania zarówno rytuału, jak i pojęć do niego podobnych („symbol”, „kod”, „ceremonia” itp.) i sformułował definicję przekrojową, zgodnie z którą rytuał jest „skodyfikowanym systemem praktyk, posiadającym w określonym miejscu i czasie subiektywne znaczenie i symboliczną wartość dla swych uczestników i świadków, implikującym aktywizację ciała i posiadającym związek z *sacrum*” (1995, s. 13). Zaznaczył przy tym, że definicja ta wyklucza pospolite użycie tego terminu jako nazwy rutynowego działania (rytualizmu) oraz nie obejmuje rytualizacji u zwierząt, wymykającej się implikacjom sakralnym.

W życiu codziennym nierzadko nazywamy rytuałem czynność pozbawioną intencjonalnego, symbolicznego znaczenia, przebiegającą zgodnie ze sztywnym, powtarzalnym wzorcem. Gdybyśmy przyjrzelisi się definicjom rytuału, jakimi posługuje się psychologia, okazałoby się, że odnoszą się one głównie do takich właśnie, znacznie skonwencjonalizowanych, relatywnie sztywnych i stereotypowych sekwencji działań i zachowań (Reber, 2000). Definicje psychologiczne koncentrują się więc przede wszystkim na behawioralnym wymiarze rytuału, co jest odzwierciedleniem faktu, że pojęcie to nie jest specyficzne dla psychologii – przejęła je ona od innych nauk o człowieku, zwłaszcza od antropologii kulturowej, i zredefiniowała. To, co stanowi istotę rytuału – jego znaczenie symboliczne – pełni współcześnie funkcję drugorzędną. W *Słowniku psychologii* Arthura Rebera pojawia się jedynie krótka adnotacja: „Niektórzy autorzy, stosując ten termin, przyjmują, że wszystkie rytuały, niezależnie od tego, jak powszechna jest ich manifestacja, odgrywają pewną symboliczną rolę w kulturze i w psychicznej naturze jednostki” (2000, s. 647).

W obszarze zaś samej antropologii – gdzie do najbardziej cenionych analiz rytuałów należą prace Émile’a Durkheima (1912/1990), Claude’a Lévi-Straussa, Arnolda van Gennepa (1909/2006) i Victora Turnera (2005) – wraz z poszerzaniem terenów badawczych i coraz większą otwartością na badanie społeczeństw współczesnych zwiększono zakres tego pojęcia. Pierwotnie było ono zarezerwowane wyłącznie dla zjawisk ze sfery *sacrum*, związanych z kultem religijnym, a dziś jest często używane w odniesieniu do zjawisk świeckich. Początkowo łączyło się ze zjawiskami o charakterze zbiorowym, dziś – również z tymi o charakterze indywidualnym. Od przełomu XIX i XX wieku rytuałem zaczęto nazywać wszelkie zachowania symboliczne, a te można odnaleźć prawie we wszystkich sferach kultury. Rappaport (2007) w swoich analizach wychodzi od rytuału jako najważniejszego elementu religii, ale definiując go – jako wykonywanie zakodowanych, mniej lub bardziej niezmiennych sekwencji formalnych

czynów i wypowiedzi – podkreśla, że rytuał obejmuje nie tylko zachowania religijne. Warto przywołać też ujęcie Rothenbuhlera (2003), który utożsamia dowolny, w miarę regularnie odtwarzany i sformalizowany akt komunikacyjny z rytuałem, począwszy od codziennej rozmowy czy przywitania po ceremonię medialną.

Refleksja teoretyczna nad rytuałami i badania empiryczne tych zjawisk podejmowane są także na gruncie innych nauk, takich jak historia religii, historia idei, religioznawstwo (Eliade, 1959/1997; Dajczer, 1984), socjologia (Cazeneuve, 1971; Gendreau, 1998), kulturoznawstwo (Schechner, 2000) i również – w pewnym zakresie – psychologia. W latach 80. XX wieku zainteresowanie badaczy rytuałem spowodowało, iż stał się on samodzielnym przedmiotem badań w ramach ukształtowanych w Stanach Zjednoczonych interdyscyplinarnych studiów nad rytuałami (*Ritual Studies*). Ponadto te spośród **rytuałów przejścia**, które łączą się ze zmianą grupy wiekowej, zwróciły uwagę psychologów i pedagogów, związanych z Center for the Advancement of Youth, Family and Community Services, a aranżowanie tego typu obrzędów, traktowanych jako środek do zapobiegania wielu problemom (m.in. nadużywaniu alkoholu czy narkotyków przez młodzież), stało się celem tej organizacji w ramach projektu *Rite of Passage Experience* (www.ropc.org).

Wraz z rozszerzeniem zakresu pojęcia „rytuału” wzrosła liczba wyróżnianych jego kategorii. To z kolei sprawiło, że swoje miejsce w studiach nad rytuałami znalazły również badania nad tzw. **rytuałami rodzinnymi**, podejmowane w ramach psychologii rodziny oraz psychologii klinicznej i rozwojowej, przede wszystkim w Stanach Zjednoczonych (zob. np. Fiese i in., 2002). Badania te, jak w ogóle badania nad rytuałami (w tym też rytuałami przejścia), pozostają jednak nadal poza głównym nurtem zainteresowań psychologii. W polskiej literaturze psychologicznej można znaleźć jedynie nieliczne odniesienia do tej problematyki – w pracach z zakresu psychologii religii czy psychologii klinicznej. W tym ostatnim przypadku są to przeważnie opisy

zachowań związanych z zaburzeniami psychicznymi (zwłaszcza obsesyjno-kompulsywnymi), określanymi jako **rytualne** – ich sens jest jednak odmienny od zachowań rytualnych *sensu stricto*. W psychologii rozwoju człowieka i psychologii społecznej podkreśla się natomiast społeczną, kulturową i przystosowawczą funkcję rytuałów.

Rytuály występujące w rodzinie mogą dotyczyć różnych sfer jej funkcjonowania. Mogą być związane z tzw. zwyczajowością domową – z dorocznymi świętami, uroczystościami okolicznościowymi, kiedy to rytuały służą wspieraniu zwyczajów i obyczajów, zwykle przekazywanych z pokolenia na pokolenie (usankcjonowanych tradycją) poprzez różnego rodzaju środki – gesty, słowa, rekwizyty, stroje, dekoracje, czynności przygotowawcze i obrzędy właściwe, świąteczne potrawy itp. Oprócz tak rozumianych rytuałów w rodzinach praktykowane są sekwencje zachowań i działań, które można by nazwać **rytuałami dnia codziennego**. Stanowią one mniej lub bardziej zróżnicowane wzorce zachowań o różnym charakterze, odmiennie też wartościowanych przez poszczególnych członków rodziny. Mają dla nich subiektywne znaczenie i symboliczną wartość.

HISTORIA BADAŃ NAD RYTUAŁAMI RODZINNYMI

Zainteresowanie rytuałami rodzinnymi w psychologii światowej ma swój początek w zakrojonych na szeroką skalę badaniach jakościowych nad rytualizacją życia rodzinnego, przeprowadzonych ponad 60 lat temu w Stanach Zjednoczonych przez Jamesa Bossarda i Eleonor Boll (1950). Sporządzili oni dokumentację rytuałów praktykowanych wśród 186 rodzin, poddając obserwacji ważny związek między tymi symbolicznymi rodzajami aktywności rodzinnej a poziomem integracji rodziny. Dzięki szczegółowym analizom pamiętników, wywiadów i pamiętek rodzinnych stwierdzili, że rytuały są potężnymi organizatorami życia rodzinnego oraz wspierają stabilność rodziny, zwłaszcza w chwilach

jej kryzysu i podczas zachodzących wewnątrz niej zmian.

W ciągu następujących 25 lat rytuały przyciągały uwagę przede wszystkim antropologów, socjologów i klinicystów. Ich prace miały głównie charakter teoretyczny, wskazywano w nich na kluczowe elementy konstytutywne rytuału. Większość badaczy była zgodna co do tego, że rytuały zawierają **komponent praktyczny** – służą organizowaniu zachowania grupowego, oraz **komponent symboliczny** – wzmacniają tożsamość grupową i nadają znaczenie działaniom podejmowanym przez grupę (Fiese i in., 2002).

W latach 80. XX wieku badania empiryczne nad rytuałami rodzinnymi prowadził głównie ośrodek naukowy The Center for Family Research z George Washington University. Wysiłek badawczy skupiał się tam na zrozumieniu wewnętrznych procesów zachodzących w rodzinie i skutkach, jakie wywiera na nie alkoholizm. Przeprowadzono wywiady i obserwowano rodziny w różnorodnych sytuacjach życiowych. W pracy *The family's construction of reality* David Reiss stwierdził, że rodziny tworzą rytuały i ceremonie, które mogą zapewniać spójność wzajemnych relacji, integrować członków rodziny jako grupę oraz sytuować rodzinę w czasie i miejscu (Reiss, 1981, za: Fiese i in., 2002). Rodziny różnią się pod względem sposobów praktykowania własnych rytuałów i przekazywania ich z pokolenia na pokolenie. Kilka lat później Steven Wolin i Linda Bennett (1984) sformułowali wniosek, że rodziny organizują swoje życie wspólne wokół takich rodzajów aktywności, które podtrzymują tożsamość rodzinną. Jako pierwsi poddali te rodzaje aktywności operacjonalizacji, wyróżniając w życiu rodziny trzy typy/kategorie wydarzeń, które mogą stać się rytuałami bądź mają charakter rytualny:

1. **rodzinne zachowania rutynowe**¹ (dosłownie: interakcje zgodne ze wzorcem – *family patterned interactions*);
2. **tradycje rodzinne** (*family traditions*);
3. **uroczystości rodzinne** (*family celebrations*).

Późniejsze klasyfikacje tworzone w psychologii zazwyczaj nawiązują do tych kategorii.

Badania prowadzone współcześnie w Stanach Zjednoczonych polegają głównie na próbach identyfikacji i opisywaniu rodzajów praktykowanych zwyczajów i rytuałów rodzinnych (jako naturalnie występujących zdarzeń w rodzinach), ich katalogowaniu oraz poszukiwaniu związków między obecnością, strukturą i znaczeniem rytuałów a innymi zmiennymi, jak np. jakością funkcjonowania rodziny czy jej spójnością. Prace o charakterze klinicznym koncentrują się natomiast na korzyściach terapeutycznych, jakie rytuały ze sobą niosą (Fiese i in., 2002; Wolin, Bennett, Jacobs, 2003).

Wielu badaczy podejmuje temat wspólnych posiłków, które są najczęściej przywoływanym przez osoby badane zwyczajem codziennym. Badano między innymi różnice międzykulturowe dotyczące rozmów podczas posiłków (Martini, 1996; Baxter, Clark, 1996) oraz wpływ wielkości rodziny na znaczenie przypisywane wspólnym obiadom (Feiring, Lewis, 1987). Inne badania dotyczyły funkcji, jaką pełnią rytuały w rodzinach niepełnych (m.in. Guidubaldi i in., 1986), znaczenia rytuałów dla dobrego samopoczucia członków rodziny (m.in. Steinglass i in., 1987) czy procesu adaptacji młodych małżonków do wypełniania nowej dla nich roli rodzicielskiej (m.in. Sprunger, Boyce, Gaines, 1985).

Wyniki wielu z tych badań pozwalają uznać rytuały rodzinne za wydarzenia bardzo pozytywne, nie tylko scalające rodzinę i dające jej członkom silne poczucie wspólnoty, ale także sprzyjające ich osobistemu rozwojowi i budowaniu własnych kompetencji wykorzystywanych w relacjach społecznych poza rodziną. Symboliczna natura rytuałów rodzinnych zarówno daje członkom rodziny poczucie przynależności do grupy i wzmacnia tożsamość rodzinną, jak i umacnia ich indywidualne poczucie tożsamości.

Barbara Fiese i współpracownicy (2002) formułują trzy powody, dla jakich warto badać rytuały i zwyczaje rodzinne:

1. takie badania oznaczają skupienie się na procesach zachodzących w systemie rodzinnym, a powtarzającym się problemem

w badaniach rodziny jest uzyskanie dostępu do niej jako do grupy;

2. w rytuałach rodzinnych krzyżują się czynniki indywidualne i rodzinne, w związku z czym badanie rytuałów daje możliwość eksploracji tego, jak życie rodzinne może wpływać na adaptację i dostosowanie się poszczególnych członków rodziny oraz w jaki sposób indywidualna perspektywa i cechy każdego z nich mogą wpływać na funkcjonowanie całej rodziny;
3. rytuały rodzinne są silnie osadzone w kontekście kulturowym – istnieją znaczne różnice kulturowe w sposobach praktykowania rytuałów rodzinnych, dlatego ich badanie może być pomocne w zrozumieniu różnic między kulturami oraz sposobów oddziaływania kultury na życie rodziny.

STAN BADAŃ W POLSCE

W polskiej literaturze naukowej problematyka dotycząca rytuałów rodzinnych pojawia się w publikacjach etnograficznych (np. Ciołek, Olędzki, Zadrożyńska, 1976; Zadrożyńska, 2002; Ogrodowska, 2011), rzadziej – w socjologicznych (np. Komorowska, 1984; Szacki, 1971; 1984). Godną uwagi jest też książka biskupa Józefa Wysockiego *Rytuał rodzinny* (2003), która nie ma charakteru naukowego, ale od lat pełni w Polsce funkcję przewodnika po życiu rodzinnym w rodzinach katolickich.

W psychologii polskiej trudno doszukać się publikacji traktujących o zwyczajach i rytuałach rodzinnych. W kontekście teoretyczno-poglądowym ich temat pojawia się w dwóch krótkich artykułach Miry Prajsner (2008; 2009) oraz w pracy Andrzeja Margasińskiego (2010), który nawiązuje do rytuałów rodzinnych w związku z badaniami rodzin z problemem alkoholowym. Autor odwołuje się do modelu rodziny Petera Steinglassa (Steinglass i in., 1987), który rytuały rodzinne traktuje jako ważny składnik życia każdej rodziny i zalicza je do obserwowalnych zachowań regulacyjnych.

Za pośrednie ujęcie rytuałów rodzinnych można uznać koncepcję etosu rodzinnego (Dryll, Cierpka, 1996; Cierpka, 2002). Etos, zwany inaczej epistemologią rodzinną, rozumiany jako rodzinny zasób wiedzy, zawiera zachowania strukturalizujące czas i stosunki międzyludzkie, czyli rytuały i zwyczaje rodzinne. Dzięki podejmowaniu tego typu zachowań rodzice mają możliwość wprowadzenia dziecka w sposób myślenia jego najbliższego otoczenia (Berne, 2012). A w myśleniu tym z kolei, zgodnie z paradygmatem psychologii kulturowej, odzwierciedlają się tzw. skrypty kulturowe, do których należą rytuały istniejące w kulturze (Valsiner, 2000; Pankalla, 2011; Dryll, 2013).

Warto w tym miejscu wspomnieć badania przeprowadzone pod kierunkiem Elżbiety Dryll na Uniwersytecie Warszawskim, odwołujące się właśnie do koncepcji etosu rodzinnego, których celem było opisanie tradycji i obyczajowości rodzinnej oraz stwierdzenie, czy dorosłe dzieci je akceptują, czy doświadczają w związku z nimi pozytywnych emocji i czują się dobrze ze swoimi najbliższymi (Ćwiek, 1998). Głównym przedmiotem zainteresowania była w tych badaniach zależność między poczuciem więzi a znajomością tradycji i rytuałów regulujących życie rodzinne oraz stosunkiem do nich. Analizowano następujące aspekty tradycji rodziny: znajomość przeszłości rodu i historii rodziny pochodzenia. Badaniu poddano też zwyczajowość rodzinną: rytuały świąteczne i rytuały dnia codziennego oraz stosunek młodych ludzi do tych zjawisk. Zbadano 63 osoby w wieku 18–20 lat. W celu określenia etosu rodzinnego posłużono się genogramem – techniką stosowaną w terapii rodzinnej, do opisu codziennych obyczajów służył kierowany wywiad, a spójność rodziny scharakteryzowano, wykorzystując jedną z podskal Skali Oceny Adaptacyjności i Spójności Rodzinnej (kwestionariusza opartego na Circumplex Model of Marital and Family Systems Davida Olsona) w tłumaczeniu Mieczysława Radochońskiego. Stwierdzono liniową zależność między spójnością rodziny a stopniem znajomości jej historii, bogactwem praktykowanych rytuałów

i pozytywnym ustosunkowaniem się do nich. Obyczajowość świąteczna i codzienna okazały się bogatsze w grupach o silniejszej więzi. Członkowie rodzin tzw. niezwiązanych i poddzielonych znali zwyczaje rodzinne, ale w stosunku do nich używali zaprzeczenia: „U nas nigdy nie było...”, „Odkąd zmarli dziadkowie, nie ma już...” (np. prezentów na Boże Narodzenie). Mówiąc o zwyczajach codziennych, opowiadali, nieraz z przekąsem, o różnych śmiesznośtkach domowników, podczas gdy osoby z rodzin tzw. powiązanych i spletnych podawały przykłady interakcji kilkorga osób, zabarwiając swoje historie pozytywnie lub przedstawiając je ambiwalentnie.

Obecnie badania psychologiczne nad rytuałami rodzinnymi i rytuałami przejścia prowadzone są w ramach badań z psychologii antropologicznej na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie (Zagórska, 2004; Lipska, Zagórska, 2011a; 2011b; Zagórska, Lipska, 2013; Kurzydło, 2013). Tematyka rytuałów pojawia się również na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu, w pracach Andrzeja Pankalli (2000; 2011; Dudek, Pankalla, 2005) oraz na Uniwersytecie Zielonogórskim.

DEFINICJE I KLASYFIKACJE RYTUAŁÓW RODZINNYCH

Podejmowane w psychologii próby operacjonalizacji rytuałów rodzinnych wiążą się z wieloma trudnościami. Z racji znacznie symbolicznej natury rytuałów oraz zawartego w nich silnego komponentu emocjonalnego każdy uczestnik życia rodzinnego może mieć własną koncepcję tego, co stanowi w jego rodzinie rytuał. Powoduje to, że odpowiedzi osób badanych nacechowane są subiektywnymi interpretacjami ich własnych doświadczeń – zgodnie z zauważoną już przez Brunera (1990) prawidłowością, że gdy rozpatrujemy czynności odnoszące się do znaczenia (*acts of meaning*), zmienia się charakter badania: od obiektywnie dających się oszacować odpowiedzi (dyskryminacyjnych) przechodzimy do subiektywnych doświadczeń (interpretacyjnych).

Niezależnie od tego próby psychologicznego definiowania i operacjonalizacji rytuałów rodzinnych były i są podejmowane nadal. Prekursorzy badań nad tego typu rytuałami, Bossard i Boll (1950), zdefiniowali je jako **powtarzające się wydarzenia, których uczestnicy, członkowie rodziny, mają ustalone zachowania oraz poczucie historycznej ciągłości i znaczenia, wynikające z powtarzalności rytuału**. Mówiąc inaczej, rytuał rodzinny oznacza zgodne uczestnictwo członków rodziny w ważnych wydarzeniach, które służą uhonorowaniu i wzmocnieniu rodzinnego poczucia wspólnoty. Te dość ogólne definicje zwracają uwagę na powtarzalność, określone zachowania czy procedury związane z danym rytuałem oraz na znaczenie, jakie poszczególne obrzędy niosą ze sobą.

Nie jest łatwo wymienić wszystkie typy tego rodzaju wydarzeń, czy choćby określić takie, które dotyczą wszystkich rodzin z reprezentowanego przez nie kręgu kulturowego. Stworzone dotychczas w psychologii klasyfikacje rodzinnych zachowań rutynowych i rytuałów są obciążone kulturowo – odzwierciedlają realia kręgu kultury zachodniej, która też jest zróżnicowana. Nadal trudno o rozstrzygającą definicję tego, czym są zachowania rutynowe, a czym rytuały rodzinne.

Fiese i współpracownicy (2002) zaproponowali w tej kwestii rozwiązanie polegające na ukazaniu kluczowych różnic między obiema kategoriami za pomocą trzech wymiarów: (1) komunikacji, (2) zaangażowania oraz (3) ciągłości. Właśnie ten sposób definiowania zachowań rutynowych i rytuałów jest przedstawiony w tabeli 1.

Każde zachowanie rutynowe może potencjalnie stać się rytuałem, gdy choć raz przekształci się z działania o charakterze instrumentalnym w działanie symboliczne.

Rozwijając klasyfikację, którą stworzyli Steven Wolin i Linda Bennett (1984), badacze rytuałów rodzinnych przyjmują zazwyczaj następującą charakterystykę zachowań rutynowych, tradycji i uroczystości rodzinnych:

1. **zachowania rutynowe** występują w życiu rodziny najczęściej, ale z reguły nie są planowane i wymagają najmniej przygotowań. Obejmują powtarzające się każdego dnia czy tygodnia czynności związane z posiłkami (najczęściej ze wspólnie spożywanym obiadem) i kładzeniem się spać, jak też zachowania związane ze spędzaniem czasu wolnego czy weekendów. Mogą być zaliczane do rytuałów rodzinnych, gdy członkowie rodziny świadomie nadają im wyjątkowe znaczenie;

Tabela 1. Definicje zachowań rutynowych i rytuałów. Zmodyfikowana tabela Fiese i in., 2002, s. 382

Właściwość	Zachowania rutynowe życia codziennego	Rytuały w życiu rodzinnym
Komunikacja	Instrumentalna „To jest to, co powinno być zrobione”	Symboliczna „To jest to, kim jesteśmy”
Zaangażowanie	Powierzchowne i chwilowe Myśl następująca po czynności słabo uświadamiana	Trwale i emocjonalne „To jest słuszne”. Doświadczenie może być powtarzane w pamięci
Ciągłość	Zachowania wprost obserwowalne i wykrywalne dla osób z zewnątrz Zachowanie jest powtarzane w czasie	Znaczenie rytuału trwa przez pokolenia i jest interpretowane przez uczestniczące w nim osoby „To jest to, na co czekamy i co będziemy kontynuować przez pokolenia”

2. **tradycje rodzinne** (w nieco mniejszym stopniu łączące się z kulturą niż uroczystości, silnie natomiast budujące tożsamość rodzinną) są charakterystyczne dla konkretnej rodziny. Ukazują jej specyfikę – to, w czym różni się ona od innych – poprzez wydarzenia, jakie celebruje, przypisując im wartość i wyjątkowość. Przykładami tradycji rodzinnych mogą być: obchodzenie urodzin, imienin, rocznic (np. ślubu), zjazdy czy wakacje rodzinne;
3. **uroczystości rodzinne** występują w życiu rodzinnym większości członków danej kultury. Rodziny mogą się różnić się pod względem pochodzenia, statusu itp., ale pewne elementy symboliczne czy specyficzne zachowania towarzyszące uroczystościom są w nich podobne. Do uroczystości rodzinnych można zaliczyć święta religijne (Boże Narodzenie, Wielkanoc), święta świeckie (np. Święto Niepodległości) i obrzędy przejścia (chrzest, ślub, pogrzeb itp.).

Wspomniane trzy grupy wydarzeń, związanych z zachowaniami rytualnymi, różnią się częstotliwością i złożonością. Zwyczaj codzienny są najprostsze i pojawiają się w życiu rodziny najczęściej. Tradycje bywają bardziej złożone, wymagają pewnych przygotowań i obchodzi się je co roku (np. imieniny) lub raz na kilka lat (np. zjazd rodzinny). Natomiast każda uroczystość to zazwyczaj ciąg specyficznych zachowań wraz z długotrwałymi i wymagającymi dużego nakładu pracy przygotowawczymi. Takie uroczystości odbywają się raz w roku (np. święta Bożego Narodzenia) lub raz w życiu (np. ślub).

Barbara Fiese i Christine Kline (1993) podjęły się analizy **struktury rytuału rodzinnego**, próbując opisać go za pomocą ośmiu następujących wymiarów:

1. **częstość** (*occurrence*) występowania rytuału w rodzinie;
2. **role** (*roles*) poszczególnych członków rodziny oraz ich obowiązki związane z rytuałem;
3. **regularność** (*routine*), z jaką rytuał jest podejmowany;

4. **obecność** (*attendance*) wszystkich członków rodziny podczas rytuału (w jakim stopniu jest obowiązkowa);
5. **emocje** (*affect*), czyli zaangażowanie emocjonalne związane z rytuałem;
6. **znaczenie symboliczne** (*symbolic significance*)²;
7. **tradycja** (*continuation*) – przekazywanie rytuału z pokolenia na pokolenie;
8. **przygotowania** (*deliberateness*) – szereg czynności dotyczących planowania i przygotowań poprzedzających sam rytuał.

Posługując się tymi dymensjami, można, zdaniem Fiese i Kline, scharakteryzować **rytualność** poszczególnych rodzin.

Badaczki zajęły się również kwestią obszarów czy wydarzeń (*settings*), z jakimi rytuały są związane, co zaowocowało wyróżnieniem przez nie typów rytuałów oraz ich opisem. Klasyfikację tę autorki oparły na trzech typach wydarzeń w życiu rodziny – które mogą stać się rytuałami – wyróżnionych przez Wolina i Bennett (1984). Fiese (2006) podkreśla, że jeśli chcielibyśmy uchwycić specyfikę danej rodziny, jej klimat, to powinniśmy patrzeć przede wszystkim na zwyczaje codzienne (posiłki i weekendy) oraz tradycje rodzinne (wakacje i coroczne uroczystości), ponieważ są one najbardziej zróżnicowane – specyficzne dla danej rodziny. Kierując się tą przesłanką, Fiese i Kline wyróżniły siedem obszarów, w których mogą występować rodzinne rytuały. Przedstawia je tabela 2.

Rodziny różnią się między sobą tym, jak silny nacisk kładą na obecność rytuałów. Różnice te mogą dotyczyć zarówno liczby praktykowanych w danej rodzinie rytuałów, jak i ich jakości, czyli tego, do jakich wymiarów rytuału członkowie rodziny przywiązują większą wagę. Jak podkreślają Wolin i Bennett (1984), w poszczególnych rodzinach różne kategorie rytuałów są akcentowane (uroczystości, tradycje czy codzienne zwyczaje). Niektóre rodziny mają tendencję do podkreślania tradycji, a inne koncentrują swoją energię na codziennych zwyczajach. Autorzy, prowadząc rozległe badania wśród rodzin z problemem alkoholowym, doszli do wniosku, że niezależnie od kategorii rytuałów, na jaką kładli nacisk

Tabela 2. Klasyfikacja i opis rytuałów rodzinnych w ujęciu Fiese i Kline. Zmodyfikowana tabela Fiese Kline, 1993

KATEGORIA	CHARAKTERYSTYKA
Posiłki	Wspólne posiłki rodzinne
Weekendy	Wspólnie spędzany czas wolny i zaplanowane formy aktywności
Wakacje	Zdarzenia i formy aktywności związane z rodzinnymi wakacjami
Uroczystości coroczne	Uroczystości takie jak urodziny, rocznice, pierwszy dzień nauki szkolnej itp.
Uroczystości specjalne	Uroczystości, które występują niezależnie od wyznania lub kultury: ślub, ukończenie studiów, zjazd rodziny
Święta religijne	Święta Bożego Narodzenia, Wielkanoc, Chanuka, Pascha
Tradycje kulturowe i regionalne	Uroczystości związane z kulturą czy grupą etniczną: nadawanie imienia, pogrzeby, przygotowywanie specjalnych regionalnych potraw

ich badani w udzielanych wywiadach, rytuał był zawsze odróżniany od prostszych wzorców życia codziennego. Rytuały okazały się chronić osoby uczestniczące w nich przed poczuciem osamotnienia i niepewności w życiu codziennym poza domem oraz były okazją do przekazywania przekonań i wartości ważnych dla danej rodziny. Choć poziom rytualności rodzin może być różny – także ze względu na inną potrzebę ekspresji, odmienny temperament czy sposób życia członków rodziny – to wszystkie rodziny potrzebują rytuałów.

METODY BADAŃ RYTUAŁÓW RODZINNYCH

W badaniach psychologicznych nad rytuałami rodzinnymi stosowano dotychczas głównie kwestionariusze, a rzadziej – pogłębione wywiady i bezpośrednie obserwacje. W jednym z badań poddano też analizie pamiętniki pod kątem opisywanych w nich rytuałów (Huston, 1999, za: Fiese i in., 2002).

Najczęściej wykorzystywano następujące kwestionariusze: Family Routines Inventory (FRI) z roku 1983, którego autorami są Eric Jensen, Sherman James, Thomas Boyce i Sue Hartnett, oraz Family Ritual Questionnaire (FRQ) autorstwa Fiese i Kline (1993). Pierwszy z nich jest dość krótki, więc jego wypeł-

nienie nie zajmuje wiele czasu, ale skupia się on głównie na częstotliwości praktykowanych rytuałów. Drugi obszerniejszy i bardziej szczegółowy pozwala na analizę rytualności rodziny w wielu aspektach, ale jego złożoność może przysporzyć badanemu trudności. Inne używane kwestionariusze to zarówno Family Rituals Measure Karla Hale oraz Rituals, którego autorem jest Brown, jak i te konstruowane na potrzeby określonych badań, pozwalające ocenić częstotliwość podejmowanych czynności i zachowań.

Kwestionariusz Family Ritual Questionnaire Fiese i Kline (FRQ) powstał na podstawie przedstawionej wcześniej klasyfikacji (por. tabela 2). Adaptacji polskiej dokonały Anna Lipska i Wanda Zagórska (2011b). Zadaniem osoby badanej za pomocą FRQ jest przypomnienie sobie swojej rodziny z okresu, gdy osoba ta była w wieku między 7. a 17. rokiem życia, i określenie sposobu uczestnictwa jej rodziny w poszczególnych typach rytuałów rodzinnych. Badany wybiera spośród dwóch przeciwstawnych stwierdzeń to, które dotyczy jego rodziny, po czym decyduje, w jakim stopniu jest ono w stosunku do niej prawdziwe.

Przykład pozycji z polskiej adaptacji FRQ zawiera tabela 3.

Niewątpliwie to ciekawy sposób badania rytuałów rodzinnych, jednak jego aplikacja na grunt polski nie jest bezproblemowa.

Tabela 3. Przykładowa pozycja z Kwestionariusza Rytuałów Rodzinnych (polskiej adaptacji Family Ritual Questionnaire Fiese i Kline) – skala „Posiłki”

Posiłki					
Pomyśl o typowym posiłku w Twojej rodzinie					
Całkiem prawdziwe	Częściowo prawdziwe			Częściowo prawdziwe	Całkiem prawdziwe
A	B	Niektóre rodziny regularnie jadają obiady razem	Inne rodziny rzadko jedzą razem obiady	C	D

Można by zapytać, do jakiego stopnia klasyfikacja Fiese i Kline jest uniwersalna, ponadkulturowa? Czy w kulturze polskiej te same wydarzenia rodzinne wiąże się z zachowaniami rytualnymi i czy należą one do wskazanych przez badaczki kategorii? Czy każde z tych wydarzeń powinno być zaliczone tylko do jednej kategorii? Przykładowo: Czy ślub w Polsce jest tylko uroczystością specjalną? Czy nadanie dziecku imienia bądź pogrzeb mają w Polsce charakter uroczystości kulturowo-regionalnej?

Wywiady za pewnością dają badaczowi większą swobodę w docieraniu do istotnych danych. Pozwalają na wprowadzenie dodatkowych pytań wyjaśniających. Ważne jednak, by klarowny był sposób, w jaki gromadzone tą

drogą dane o charakterze jakościowym są analizowane i kodowane. Zaprezentowane ostatnio przez nas (Zagórska, Lipska, 2013) wyniki badań pilotażowych, w których zastosowano między innymi tzw. **bodziec narracyjny**, prowokujący osobę badaną do spontanicznej wypowiedzi na zadany jej temat (w tym wypadku temat doświadczeń związanych z uczestnictwem w rytuałach rodzinnych), wyraźnie pokazują, iż wykorzystanie wywiadu w badaniach nad rytuałami jest jak najbardziej wskazane. Przynosi bowiem dużo więcej informacji na ich temat niż dostarczają kwestionariusze. We wspomnianych badaniach udało się określić kategorie i podkategorie doświadczenia uczestnictwa w rytuałach świątecznych (zob. tabela 4), które z kolei warto byłoby odnieść do ośmiu wymia-

Tabela 4. Kategorie i podkategorie wyróżnione dzięki analizie narracji młodych dorosłych o rodzinnych rytuałach świątecznych (hierarchia według wskaźnika średniej długości narracji)

Kategoria główna	Podkategoria stopnia I	Podkategoria stopnia II
I. Obrzęd	Powtarzalność	
	Reguła	
	Role	
II. Integracja	Wspólnota	
	Tożsamość rodzinna	Narracje
	Obecność	Swoistość
III. Straże pokoleń		
IV. Czas inny		

rów, za pomocą których Fiese i Kline proponują opisywać rytualność rodziny.

Obecnie postuluje się, by w badaniach nad rytuałami rodzinnymi łączyć metody kwestionariuszowe z wywiadami i obserwacją, co pozwoliłoby między innymi stwierdzić, czy sposób postrzegania znaczenia rytuałów i ich praktykowanie w rodzinach znajdują odzwierciedlenie w jakości ich funkcjonowania na co dzień (Prajsner, 2009).

FUNKCJE TERAPEUTYCZNE RYTUAŁÓW RODZINNYCH

Podczas gdy znaczna część prac empirycznych dotyczy identyfikacji rytuałów jako naturalnie występujących zdarzeń w rodzinach, to teksty o charakterze klinicznym koncentrują się na korzyściach terapeutycznych, jakie rytuały ze sobą noszą (Fiese i in., 2002; Wolin, Bennett, Jacobs, 2003). Rytuały rodzinne pełnią bowiem wiele ważnych funkcji terapeutycznych i są wprowadzane przez klinicystów do terapii rodzin jako jej istotny element. Chcąc przyjrzeć się tego rodzaju funkcjom rytuałów, należałoby najpierw zobaczyć je w szerszym kontekście ich psychologicznego oddziaływania na społeczność/grupę i na jej członków. Taką też kolejność zagadnień przyjęliśmy w niniejszym podrozdziale.

Maisonneuve (1995), opisując rytuały dawne i współczesne, przypisuje im trzy ważne funkcje: (1) panowania nad zmiennością i strachem, (2) obcowania z nadprzyrodzonym lub z pewnymi tajemnymi i idealnymi formami czy wartościami oraz (3) funkcję komunikacyjną i regulacyjną, realizowaną poprzez poświadczenie i wzmocnienie więzi społecznej. Pierwsza z tych funkcji dotyczy przede wszystkim obrzędów przejścia, czyli wydarzeń, które istotnie coś w życiu człowieka zmieniają (zarówno wydarzeń tak ważnych, jak chrzest czy ślub, jak i mniej znaczących, związanych np. ze zmianą miejsca zamieszkania). Liczne praktyki wyrażają symboliczne panowanie nad czasem i przestrzenią, zmniejszając wagę ich nieuchronności i zmienności. Funkcja druga, pierwotnie będąca źródłem

wszystkich rytuałów, dziś również pozostaje ważna, przy czym *sacrum* bywa zastępowane przez wartości lub ideały. Funkcja trzecia jest mniej od poprzednich uświadamiana, lecz wyraźna dla każdego obserwatora: wszelka społeczność, niezależnie od jej wielkości, czy grupa mająca poczucie własnej tożsamości dowodzi potrzeby podtrzymania, umocnienia przekonań i uczuć tworzących jej jedność. Może to zaistnieć tylko dzięki spotkaniom, zgromadzeniom, gdzie jednostki poświadczają wspólne wartości.

Wydaje się, że rytuały rodzinne pełnią w większym lub mniejszym stopniu wszystkie przedstawione funkcje. Najbardziej widoczną jest ta, która dotyczy budowania i podtrzymywania więzi społecznej (tożsamości rodziny). Fiese (2006) podkreśla, że rytuały wyznaczają to, kim jesteśmy jako grupa, a ponieważ jest w nich element zaangażowania emocjonalnego, rodzą też poczucie przynależności. Można powiedzieć, że wiele z obrzędów, które kiedyś absorbowały dużą grupę osób (np. wszystkich członków plemienia), dziś przeniosło się na grunt rodziny. Już Bossard i Boll (1950) zauważyli istotne zmiany historyczno-kulturowe związane z praktykowaniem rytuałów. Najważniejsze z nich to: przeniesienie praktyk rytualnych z obszaru *sacrum* na obszar świecki (nawet rytuał religijny, taki jak Boże Narodzenie, „przeniósł się do domu” – ma niejednokrotnie charakter bardziej rodzinny niż religijny) oraz przesunięcie praktyk rytualnych z dużych grup do małych (ze społeczeństwa do rodziny). Również znaczące są zmiany związane z samą rodziną, jak na przykład „zindywidualizowany charakter” współczesnej rodziny, który pozwala na unikatowe interpretowanie i przeżywanie tego, co jest uznawane za rytuał, oraz na „zamknięcie rodziny”, czyli mniejszy nacisk na gromadzenie się w szerszym niż najbliższa rodzina gronie.

Wobec tego rytuałami rodzinnymi będą zarówno te związane z ważnymi zmianami w życiu poszczególnych członków rodziny, jak i te, które nazywane są religijnymi, czyli ściśle łączące się z *sacrum*, oraz zwyczajne. Znaczenie tych ostatnich podkreśla Maisonneuve (1995), pisząc, że dzięki na-

dawaniu specjalnej rangi różnym codziennym wydarzeniom odnajdujemy transcendentny aspekt rytuału, obrządku, jego sedno. Na potwierdzenie tego przywołuje znany fragment z Antoine'a Saint-Exupéry'ego, kiedy to Lis mówi do Małego Księcia: „Lepiej jest przychodzić o tej samej godzinie (...), jeśli przydziesz nieoczekiwanie, nie będę mógł się przygotowywać (...). Potrzebny jest obrządek (...). Dzięki obrządkowi pewien dzień odróżnia się od innych (...)”³³ (2005, s. 69–70).

Rytuály rodzinne odgrywają niezwykle ważną rolę w życiu zarówno rodziny jako całości, jak i poszczególnych jej członków, przede wszystkim zaś młodych ludzi, którzy w mniej bądź bardziej rytualnej rodzinie dorastają. Jedną z najważniejszych funkcji, jaką pełnią rytuały, jest wpływ na kształtowanie tożsamości, zarówno zbiorowej, dotyczącej społeczności, w której rytuał jest praktykowany, jak i indywidualnej, tożsamości danych uczestników. Zatem rytuały rodzinne: po pierwsze, wspierają i utrzymują tożsamość rodziny jako grupy i, po drugie, pomagają w kształtowaniu tożsamości jej członków – gdy ta tożsamość jest formowana. Wielu autorów podkreśla istotną funkcję rytuałów dla procesu kształtowania się tożsamości (m.in. Fiese, 1992; Goettler, Walters, 2002), jak również dla procesu nabywania autonomii i separacji od rodziny pochodzenia (m.in. Bossard, Boll, 1950; Shipman, 1982).

Ważną kwestią jest oddziaływanie rytuałów rodzinnych na młodych wchodzących w dorosłość. Badania dotyczące tej kwestii przeprowadziły Eaker Goettler i Lynda Walters (2002) wśród 159 studentek w wieku od 18 do 24 lat, stanu wolnego. Analizowały satysfakcję czerpaną przez nie z udziału w rytuałach i związane z tym uczestnictwem uczucia, jak też związek tych zmiennych z rozwojem psychospołecznym studentek (poziomem niezależności, poczuciem tożsamości i in.). Jedna czwarta badanych wywodziła się z rodzin dotkniętych rozwodem. Badaczki koncentrowały się na różnych aspektach funkcjonowania poszczególnych osób (np. poziomie nieśmiałości i lęku), a nie ich rodzin. Stwierdziły pozytywny związek między satysfakcją z udziału

w rytuałach a dojrzałością psychospołeczną oraz związek negatywny między poziomem lęku i nieśmiałości a satysfakcją z uczestnictwa w rytuałach rodzinnych. Poczucie satysfakcji pozostawało w silnym związku z poziomem więzi rodzinnych.

Obecność określonych, charakterystycznych dla danej rodziny rytuałów tworzy wyraźne ramy dla indywidualnego rozwoju. Kiedy we wczesnej dorosłości rozluźniają się relacje młodych ludzi z rodzicami, rytuały pozostają stałymi punktami, które pozwalają na zachowanie więzi z rodziną pochodzenia. Świątowanie urodzin, imienin czy niedzielne obiady często bywają okazją do spotkań w gronie rodziny, jak również pełnią funkcję niezmienników w zmieniającym się i kształtującym właśnie życiu młodych ludzi. Okres wczesnej dorosłości, który rozwojowo wiąże się z zawarciem małżeństwa i założeniem rodziny, jest też czasem uzgodnień między partnerami, małżonkami oraz adaptacji rytuałów z rodziny pochodzenia na grunt rodziny nowo powstałej. Już Bossard i Boll (1950) podkreślali, że młodzi ludzie bardziej lub mniej świadomie powtarzają w swoich rodzinach rytuały wyniesione z rodzin pochodzenia. W wywiadach prowadzonych przez tych autorów respondenci opowiadali, że po początkowym poczuciu uwolnienia się od rodzinnych obowiązków, zwyczajów, rytuałów dość szybko do nich wracają w swoich nowych rodzinach i podkreślają ich znaczenie.

Często badania nad rytuałami rodzinnymi i zwyczajami codziennymi pojawiają się w kontekście ich znaczenia dla pomyślnego funkcjonowania zdrowotnego i społecznego członków rodziny. Wydaje się, że niesłabnące w Stanach Zjednoczonych zainteresowanie tego rodzaju aktywnością rodzinną wiąże się przede wszystkim z przemianami i trudnościami, jakie dotyczą współcześnie rodziny, oraz ze skutecznością udziału rytuałów rodzinnych w procesie terapii systemowej rodziny (Imber-Black, Roberts, Whiting, 2003). Poza tym zainteresowanie to może być echem mody na badanie rytuałów w ogóle (zob. Kreinath, Snoek, Stausberg, 2006).

Już pierwszy projekt badań nad rytuałami rodzinnymi Bossarda i Boll (1950) dotyczył rodzin obciążonych problemem alkoholowym. Autorzy, zajmujący się również terapią rodzin, potwierdzili tezę, iż zachowanie w rodzinie rytuałów, mimo istniejących w niej problemów, pełni funkcję ochronną w stosunku do dzieci dorastających w takiej rodzinie oraz wiąże się z mniejszą powtarzalnością problemu alkoholowego w następnych pokoleniach. Odkryli, że w rodzinach, w których rytuały zostały poważnie zaniedbane z powodu problemu alkoholowego któregoś z ich członków, dzieci funkcjonują gorzej. Starali się też zrozumieć, w jaki sposób rytuały rodzinne ulegają degradacji w sytuacji, gdy rodzina funkcjonuje w warunkach stresu. Przedstawili katalog rytuałów rodzinnych badanych w tym kontekście. Wiele badań wskazuje na związek rodzinnych zwyczajów codziennych i rytuałów ze zdrowiem psychicznym członków rodziny oraz z ich dobrostanem. Badacze podkreślają ogromne znaczenie tych praktyk dla poczucia więzi i jedności w rodzinie, wymiany emocjonalnej między jej członkami oraz podtrzymywania wzajemnych kontaktów i stabilności rodziny.

Okazuje się, że rytualizacja życia rodzinnego ma związek z procesem adaptowania się młodych rodziców do roli opiekunów dziecka. Lewis Sprunger, Thomas Boyce i John Gaines (1985) stwierdzili w swoich badaniach, że matki małych dzieci czerpią większą satysfakcję z pełnionej funkcji i czują się bardziej kompetentne, jeśli w ich domach regularnie praktykowane są zwyczaje codzienne. Jest wysoce prawdopodobne, że w czasie wykonywania tego rodzaju czynności rutynowych między matką a dzieckiem zachodzą procesy, dzięki którym zachowanie dziecka staje się bardziej uregulowane i przewidywalne, a tym samym czuje się ono bardziej bezpieczne. To z kolei daje rodzicom większe poczucie pewności i własnej kompetencji co do pełnionej funkcji. Prawidłowość ta dotyczy również rodzin niepełnych – o czym wiemy z nielicznych badań zrealizowanych na ten temat w Stanach Zjednoczonych. Złożona analiza pogłębionych wywiadów przeprowadzonych

przez Gene Brody i Douglas Flor wśród 156 afroamerykańskich matek wychowujących samotnie dzieci wykazała, że praktykowanie zachowań rutynowych i rytuałów kształtuje proces wymiany między cechami psychicznymi matki a właściwościami dziecka oraz jest powiązane z poczuciem harmonii w ich wzajemnych relacjach i z poczuciem kompetencji rodzicielskich (Brody, Flor, 1997, za: Fiese i in., 2002). Samotne matki, które troszczyły się o regularność zachowań rutynowych, czuły się bardziej kompetentne, co z kolei rzutowało na ich dalsze radzenie sobie we wzajemnych relacjach z dzieckiem. W badaniach przeprowadzonych w rodzinach niepełnych dotkniętych rozwodem (Guidubaldi i in., 1986) okazało się natomiast, że regularne praktykowanie rytuału kładzenia dzieci spać było predyktorem ich lepszych osiągnięć w nauce i mniejszej absencji w szkole.

Według Steinglassa i współpracowników (1987) pojawienie się zakłóceń w rodzinnych zwyczajach codziennych jest często pierwszą oznaką obecnego w rodzinie stresu. Wszelkie sytuacje uderzające w spójność rodziny i jej tożsamość odbijają się negatywnie właśnie na praktykowaniu w niej zachowań rutynowych dnia codziennego. Jeśli w sytuacjach dla rodziny trudnych zachowania te mimo wszystko są podtrzymywane, rodzice i dzieci są w większym stopniu zadowoleni z życia rodzinnego i lepiej adaptują się do życia na zewnątrz.

Popularne staje się również wprowadzanie rytuałów rodzinnych jako istotnego elementu terapii rodzin i par małżeńskich (zob. Imber-Black, Roberts, Whiting, 2003). Praktyka ta ma swoje głębokie uzasadnienie w takich funkcjach rytuałów, jak integrowanie rodziny, wzmacnianie jej spójności, przywracanie porządku, stwarzanie okazji do przekazywania wartości i przekonań, wyrażanie w sposób symboliczny treści trudnych czy wręcz niemożliwych do przekazania inaczej. Znaczenie symboliczne rytuałów wydaje się tu odgrywać rolę kluczową. Symbol zawsze otwiera na rzeczywistość wartości, osobistych i wspólnotowych znaczeń, stwarza przestrzeń do kontaktu z tym, co transcendentne. Według Paula Ricoeura jest on strukturą znaczeniową, w któ-

rej „(...) sens bezpośredni, pierwszy, literalny określa ponadto inny sens – pośredni, drugoplanowy, przedstawiony, który nie może być ujęty inaczej jak poprzez pierwszy” (1969, s. 16). Nasycone symbolami rytuały – jeżeli symbole te nie zostaną zdegradowane do poziomu znaków i nie uczynią rytuału pustym – nadają sens życiu rodzinnemu, wprowadzają poczucie bezpieczeństwa i harmonii, a w wypadku rytuałów świątecznych w sposób szczególnie uwalniają człowieka od „terroru Czasu i Historii” (zob. Eliade, 1957/1996; 1963/1998),

z jego lękami i niepokojami, działają kojąco na ludzką psychikę.

Współcześnie coraz częściej mówi się o zaniku rytuałów albo o utracie ich pierwotnego, symbolicznego znaczenia. Ponadto obserwujemy wiele zmian i trudności, z jakimi muszą sobie poradzić dzisiejsze rodziny. Być może obecność rytuałów i codziennych zwyczajów rodzinnych jest lekarstwem na te trudności, a ich badanie – możliwością dostępu do rodziny jako całości oraz do znaczenia, jakie rodzina odgrywa jako grupa.

PRZYPISY

¹ Nazwa tej kategorii występuje w polskiej literaturze psychologicznej właśnie w takim tłumaczeniu. Sądzimy jednak, że trafniej byłoby określać te zachowania rodzinne jako **rodzinne zwyczaje codzienne**, stąd w dalszej części tekstu również i tak je nazywamy.

² Rytuał ze swej natury jest nasycony symbolami, a z kolei ich rolą jest odsyłanie do niewidocznej tzw. warstwy wtórnej, symbolizowanej, która nie może być wyrażona inaczej, jak tylko poprzez tę pierwszą, widoczną. Znaczenie symboliczne rytuału jest więc nośnikiem jego właściwego sensu. Gdy symbole zawarte w rytuale zostają sprowadzone jedynie do roli znaku (zdegradowane), rytuał traci swój zasadniczy sens, staje się „pusty”, złożony z ciągu rutynowych czynności.

³ Przełożył Jan Szwykowski.

BIBLIOGRAFIA

- Baxter L.A., Clark C.L. (1996), Perceptions of family communication patterns and the enactment of family rituals. *Western Journal of Communication*, 60, 254–268.
- Berne E. (2012), *W co grają ludzie. Psychologia stosunków międzyludzkich*. Warszawa: PWN.
- Bossard J., Boll E. (1950), *Ritual in family living*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Bruner J.S. (1990), *Acts of meaning*. Cambridge–Massachusetts–London: Harvard University Press.
- Cazeneuve J. (1971), *Sociologie du rite*. Paris: PUF.
- Cierpka A. (2002), Tożsamość jednostki wśród rodzinnych narracji [w:] J. Trzebiński (red.), *Narracja jako sposób rozumienia świata*, 9–17. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Ciołek T.M., Olędzki J., Zadrożyńska A. (1976), *Wyrzeczysko: O świętowaniu w Polsce*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Ćwiek E. (1998), Tradycje i rytuały życia rodzinnego a poczucie więzi dorastającego dziecka z rodziną. Niepublikowana praca magisterska pod kier. E. Dryll. Warszawa: Wydział Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Dajczer T. (1984), *Inicjacje i ich wymiar kosmiczny u ludów Kalifornii*. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Dryll E. (2013), *Wrastanie w kulturę. Transmisja narracji w wychowaniu rodzinnym*. Warszawa: ENETEIA.
- Dryll E., Cierpka A. (1996), Badanie treści etosu rodzinnego poprzez analizę narracji. *Kwartalnik Polskiej Psychologii Rozwojowej*, 4, 1, 33–52.
- Dudek Z.W., Pankalla A. (2005), *Psychologia kultury. Doświadczenia graniczne i transkulturowe*. Warszawa: ENETEIA.
- Durkheim É. (1990), *Elementarne formy życia religijnego. System тотемiczny w Australii*. Warszawa: PWN (wyd. oryg. 1912).

- Eliade M. (1996), *Sacrum i profanum. O istocie religijności*. Warszawa: Wydawnictwo KR (wyd. oryg. 1957).
- Eliade M. (1997), *Inicjacja, obrzędy, stowarzyszenia tajemne. Narodziny mistyczne*. Kraków: Wydawnictwo Znak (wyd. oryg. 1959).
- Eliade M. (1998), *Aspekty mitu*. Warszawa: Wydawnictwo KR (wyd. oryg. 1963).
- Feiring C., Lewis M. (1987), The ecology of some middle class families at dinner. *International Journal of Behavioral Development*, 10, 377–390.
- Fiese B.H. (1992), Dimensions of family rituals across two generations: Relation to adolescent identity. *Family Process*, 31, 151–162.
- Fiese B.H. (2006), *Family routines and rituals*. New Haven: Yale University Press.
- Fiese B.H., Kline Ch.A. (1993), Development of the family ritual questionnaire: Initial reliability and validation studies. *Journal of Family Psychology*, 6, 3, 290–299.
- Fiese B.H., Tomcho Th.J., Douglas M., Josephs K., Poltrock S., Baker T. (2002), A review of 50 years of research on naturally occurring family routines and rituals: Cause for celebration? *Journal of Family Psychology*, 16, 4, 381–390.
- Gendreau J. (1998), *L'adolescence et ses "rites" de passage*. Paris: Desclée de Brouwer.
- Goettler D., Walters L.H. (2002), Adolescent satisfaction in family rituals and psychosocial development. *Journal of Family Psychology*, 4, 406–414.
- Guidubaldi J., Cleminshaw H.K., Perry J.D., Nastasi B.K., Lightel J. (1986), The role of selected family environments factors in children's post-divorce adjustment. *Family Relations*, 35, 141–151.
- Imber-Black E., Roberts J., Whiting R.A. (red.) (2003), *Rituals in families and family therapy*. New York–London: W.W. Norton and Company.
- Komorowska J. (1984), *Świąteczne zwyczaje domowe w wielkim mieście: Studium na przykładzie Warszawy*. Warszawa: PWN.
- Kreinath J., Snoek J.A., Stausberg M. (red.) (2006), *Theorizing rituals: Classical topics theoretical approaches, analytical concepts*. Leiden: Brill Academic Publishers.
- Kurzydło D. (2013), „Rytuály przejścia” z dzieciństwa do dorosłości jako przejaw współczesnych zachowań quasi-mitycznych nastolatków. Ujęcie narracyjne. Niepublikowana praca magisterska pod kier. W. Zagórskiej. Warszawa: Instytut Psychologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Lipska A., Zagórska W. (2011a), „Stająca się dorosłość” w ujęciu Jeffreya J. Arnetta jako rozbudowana faza liminalna rytuału przejścia. *Psychologia Rozwojowa*, 1, 9–21.
- Lipska A., Zagórska W. (2011b), Doświadczenie uczestnictwa w rytuałach rodzinnych a wchodzenie w dorosłość. Próba eksploracji empirycznej. Referat wygłoszony na *XX Jubileuszowej Ogólnopolskiej Konferencji Rozwojowej: Wiedza o rozwoju w poznawaniu człowieka*. Kraków, 13–16 czerwca.
- Maisonneuve J. (1995), *Rytuály dawne i współczesne*. Gdańsk: GWP.
- Margasiński A. (2010), *Rodzina alkoholowa w terapii z uzależnionym w leczeniu*. Kraków: Impuls.
- Martini M. (1996), „What's new?” at the dinner table: Family dynamics during mealtimes in two cultural groups in Hawaii. *Early Development and Parenting*, 5, 23–34.
- Ogrodowska B. (2011), *Polskie tradycje i obyczaje rodzinne*. Warszawa: Muza.
- Pankalla A. (2000), *Psychologia mitu. Kultury tradycyjne a współczesność*. Warszawa: Wydawnictwo Psychologii i Kultury ENETEIA.
- Pankalla A. (2011), *Mitocentryczna psychologia kulturowa Ernesta Boescha*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe WAM.
- Prajsner M. (2008), Rytuály rodzinne w profilaktyce. *Remedium*, 11, 24–25.
- Prajsner M. (2009), Rytuály rodzinne a rozwój psychospołeczny adolescentów. *Remedium*, 3, 22–23.
- Rappaport R.A. (2007), *Rytuał i religia w rozwoju ludzkości*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Reber A.S. (2000), *Słownik psychologii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Ricoeur P. (1969), *Le conflit des interpretations. Essais d'herméneutique*. Paris: Editions du Seuil.
- Rothenbuhler E.W. (2003), *Komunikacja rytuałna. Od rozmowy codziennej do ceremonii medialnej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Saint-Exupéry de A. (2005), *Mały Książę*. Warszawa: MUZA SA.
- Schechner R. (2000), *Przyszłość rytuału*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen.

- Shipman G. (1982), *Handbook for family analysis*. Lexington: Lexington Books.
- Sprunger L.W., Boyce W.T., Gaines J.A. (1985), Family-infant congruence: Routines and rhythmicity in family adaptations to a young infant. *Child Development*, 56, 564–572.
- Steinglass P., Bennett L.A., Wolin S.J., Reiss D. (1987), *The alcoholic family*. New York: Basic Books.
- Szacki J. (1971), *Tradycja. Przegląd problematyki*. Warszawa: PWN.
- Szacki J. (1984) (red.), *Tradycja i nowoczesność*. Warszawa: „Czytelnik”.
- Turner V. (2005), *Od rytuału do teatru*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Valsiner J. (2000), *Culture and human development*. London: SAGE.
- van Gennep A. (2006), *Obrzędy przejścia*. Warszawa: PIW (wyd. oryg. 1909).
- Węgrzyniak A., Stępień T. (red.) (2008), *Rytuły codzienności*. Katowice: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania Ochroną Pracy.
- Wolin S.J., Bennett L.A. (1984), Family rituals. *Family Process*, 23, 401–420.
- Wolin S.J., Bennett L.A., Jacobs J.S. (2003), Assessing family rituals in alcoholic families [w:] E. Imber-Black, J. Roberts, R.A. Whiting (red.), *Rituals in families and family therapy*, 253–279. New York–London: W.W. Norton and Company.
- Wysocki J. (2003), *Rytuał rodzinny*. Włocławek: Wydawnictwo Duszpasterstwa Rolników.
- Zadroznińska A. (2002), *Świętowania polskie*. Warszawa: Wydawnictwo Książkowe Twój Styl.
- Zagórska W. (2004), *Uczestnictwo młodych dorosłych w rzeczywistości wykreowanej kulturowo*. Kraków: Universitas.
- Zagórska W., Lipska A. (2013), „Tak kiedyś zostało ustalone”. Funkcje rytuałów rodzinnych z perspektywy autobiograficznej młodych dorosłych. *Psychologia Wychowawcza*, 4, 117–137.